

ISSN 2395-3748 | E-ISSN 2395-3749 MOVED JOURNAL NO 64191
RNI REGISTRATION NO UTTARAKHAND/2014/57148

BULLETIN OF INDIAN SOCIETY AND CULTURE

Page 21 Feb 2019

SPECIAL ISSUE

卷之三

दृष्टि, सोनंके ली, एन.

卷之三

समकालीन दलित साहित्यातील मानवतावादी व विद्रोही विचारधारा :

(विशेष संदर्भ : हिरा बनसोडे यांचा 'फिराद' कविता संग्रह)

डॉ. दयानंद लिंबांजी भोवाळ / स्वाती मनोहरराव काळे

२७५- २८६

स्त्रीवादी कवितेचा आस्वाद

प्रा. डॉ. ज्ञानदेव राऊत

२८७- २९३

समकालीन मराठी कवितेचे बदलते अन्वायार्थ

डॉ. कैलास इंगळे

२९४- २९८

लक्ष्मण गायकवाड यांच्या विमुक्त भटक्यांचे स्वातंत्र्य ?

वैचारीक लेखसंग्रहाचे आकलन

प्रा. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे

२९९- ३०५

समकालीन कविता: स्त्री मनाचे चित्रण

सौ. अर्चना चत्रभूज सोळंके

३०६- ३०९

BULLETIN OF INDIAN SOCIETY AND CULTURE

ISSN 2395-3748

Vol 5. Issue 2. Feb 2018. pp. 275- 286

<http://www.vishwabharati.in>

Paper received: 01 Sept 2017.

Paper accepted: 15 Sept 2017.

© VISHWABHARATI Research Centre

समकालीन दलित साहित्यातील मानवतावादी

व विद्रोही विचारधारा :

(विशेष संदर्भ : हिरा बनसोडे यांचा 'फिर्याद'

कविता संग्रह)

डॉ. दयानंद लिंबांजी भोवाळ / स्वाती मनोहरराव काळे

१) प्रस्तावना :

मानवी जीवन हे अनेकविध घटनाच्या व घटकांच्या वैचारिक मंथनातून घडत असते, त्यातूनच मानवीमूल्यांची, सामाजिकमूल्याची, धार्मिकमूल्यांची आणि संस्कृतिक मूल्यांची जडणघडण होत असल्याची दिसून येते. कोणत्याही भाषेतील समकालीन साहित्य हे भविष्यकाळातील मानवी समाजाला आणि साहित्याला तसेच साहित्यीक, विचारवंत मंडळीला प्रेरणा देणारे असतात हे तितकेच म्हत्वाचे आहे. दलित साहित्य हे समकालीन दलित समाजातील मानवी जीवनाचे, समाजाचे वास्तव जीवनमूल्ये व्यक्त केलेले आहे.

दलित साहित्याच्या आणि समाजाच्या जडणघडणीमध्ये विश्वरत्न, महामानव, बोधीसत्त्व, भारतरत्न, भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. दयानंद लिंबांजी भोवाळ / स्वाती मनोहरराव काळे: मराठी विभागप्रमुख, कला, विज्ञान व वाणिज्य, महाविद्यालय नळदुर्ग. ता. तुळजापूर जि. उस्मानाबाद.

याण्याच्या ज्ञानाधिकृती, विवेकाधिकृती व वैचारिक चळवळीच्या मनोभूमिकेटून दलित साहित्याची निर्मिती झाली आहे. मानवीजीवन आणि साहित्यनिर्मिती यामध्ये अनुबंध असरल्यामुळे, मानवी समाजजीवनाचा साहित्याचा आणि साहित्यातील विविध प्रवाहाचे संशोधन करणे अंत्यत महत्त्वाचे आहे. प्राचीन काळापासून भारतीय साहित्यात काळ्याची परंपरा जोपसली गेली आहे. मराठी साहित्यात संत, पंत आणि तंत ही पंरपरा अंत्यत महत्त्वाची आहे. मानवीजीवनातील विविध भावानुभवाचे वर्णन कवीने कवितेतून व्यक्त केलेले आहेत. मराठी साहित्यानंद्ये १९६० तंत्रं ग्रनीण साहित्य आणि दलित साहित्य हे दोन महत्त्वाचे साहित्य प्रवाह निर्माण झालेले आहेत. त्यामुळे मराठी साहित्याला एक नवीन दिशा, नवीन परिमाण प्राप्त झाल्याचे दिसून येते.

२) दलित साहित्य :

डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांच्या वैचारिक क्रांतीकून दलित चळवळ आणि दलित साहित्याची निर्मिती झाली आहे. म्हणुन डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर हेच दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान आहेत. त्याच्या कायेकर्तृत्यातून दलित साहित्याची निर्मिती झाली आहे. मराठी दलित साहित्यानेच भारतीय दलित साहित्य निर्माण केल्याचे दिसून येते 'दलित' हा शब्द जातिवाचक नसून हजारो वर्षांपासून उपेक्षित, गुलामगिरीचे जीवन जाणाच्या समाजाचे वारचत जीवन व्यक्त करणारे मानवी जीवन जाणीवासूक्ख असल्याचे अभ्यासक समीक्षक मंडळीनी मानाल्याचे दिसून येते. डॉ. भगवान बाबूर त्याविषयी म्हणतात की, "दलित ही जाणीवदर्शक संकल्पना आहे. सामाजिक, सांस्कृतिक स्थितिदर्शक संकल्पना आहे." १ वरील मतातून दलित साहित्याचे मूलतत्व स्पष्ट केल्याचे दिसून येते कारण १९६० मध्ये दलित साहित्याची निर्मिती झाली तेव्हा या साहित्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन संकुचितमनोवृत्तीचा होता हे अपल्याला नाकरता येत नाही. डॉ. य. हि. फळेके यांच्यासारखी वैचारिक प्रलम्भावाचक, अंग्यासकाला कालप्रत्ये अवगत किवा ज्ञात झाल्याचे दिसून येते.

डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांनी हजारो वर्षांपासून अज्ञानाच्या, अंधकरमध्ये, गुलामगिरीमध्ये, खिचपत पडलेल्या दलित समाजाला 'माणस' म्हणून जगण्यासाठी स्वातन्त्र्य, समता व बळूनच हे मूल्य भारतीय समाजामध्ये रुजविण्यासाठी जे अफाट, अतुलनीय कार्य केले त्याविषयी प्रा. केशव मेश्वाम म्हणतात की, 'आत्मसन्मानासाठी संदर्भ अटळ होता हया अटळ अशा सांस्कृतिक, सामाजिक,

आर्थिक व राजकीय संग्रामाचे नेवृत्त्य महाडच्या चळवळीपासून डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर यांच्याकडे गेले. आपल्या बौद्धिक क्षमातेने धारदार लेखणीने, काळीज हलवणाच्या वाणीने, दूरदर्शी कर्तृत्वशक्तीने आणि संपन्न व्यक्तित्वाचे त्यांनी ते पेळले ही कोणत्याही आव्हानाला प्रतिआवृत्त देऊन प्रियाईने सामरे जाणाऱ्या थडा प्रथम त्यांनीच प्रियवला म. फुले याच्या सत्यशोधक समाजाला त्याचे कार्य पुढे नेण्यासाठी अनुयायाची जी वाण पडली ती अंबेडकरांना कधी ही पडली नाही. हे विशेष होय अनेक मुख्यातून, डफातून गीतातून आत्मसन्मानाचा हुक्कर निनाडु लागला. २ वरील मतातून दलित समाजाला आत्मसन्मान प्राप्त करणन देण्याचे अलैकिक काये डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांनी प्राप्त करुन दिलेले आहेत, यातून दलित चळवळ आणि दलित साहित्याची निर्मिती झाली आहे. दलित साहित्याला आंबेडकरांदी साहित्य, विद्रोही साहित्य म्हणून ही उल्लेखले गेल्याचे दिसून येते. दलित साहित्याच्या निर्मिती मानवीमूल्य, सामाजिकामूल्य यावर आधारलेली आहे. म्हणून दलित साहित्य हे मानवतावादी भूमिकेतून निर्माण झालेले साहित्य आहे. माणूसपण विषयी डॉ. सदा कहाडे म्हणतात की "माणूसपण हेच माणसाचे स्वाभाविक सारतत्व (छळीरश्श शीशहल्लक्षी) आहे. त्याचे अभिज्ञान मनुष्याला करून देऊन माणूसपणाचा स्वतंत्र विकास करण्याचा हवक माणसाला मिळवून देणे, तशी संधी देणे त्यासाठी आवश्यक ते परिवर्तन घडवून अनुकूल परिस्थिती निर्माण करणे हे मानव्यादाचे अतिम उद्दिष्ट आहे." ३ वरील मतातून मानवी जीवनाचे माणसाला माणूसणाचे, माणुसकीचे व शाश्वत मानवीमूल्याचे मानवी स्वतंत्राचाचे, मानवाच्या मूल्यात हवकाचे, विकासाचे आणि परिवर्तनाची संधी प्राप्त करून देण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब अंबेडकराच्या वैचारिकतेतून नानवतावादी विचार जाणीवा दलित साहित्यातून स्पष्ट केल्याचे दिसून येते. म्हणून आंबेडकरी चळवळ, आंबेडकरांदी तत्वज्ञान असी सोंधातिक संकल्पना कालातराने निर्माण झाल्याचे दिसून येते.

दलित चळवळीतून दलित साहित्याची निर्मिती झाली आहे. डॉ.गंगाधर पानतावणे यांनी 'अस्मितादृ' या नियतकालीन दलित साहित्यीकांची, नवीन पिढी निर्माण केलेली आहे. त्यामुळे त्याचे वाइमयीन क्षेत्रातील योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. दलित साहित्य व दलित चळवळ ही डॉ. बाबासाहेब अंबेडकराच्या तत्वज्ञानावर आधारलेली आहे. दलित चळवळ व तत्वज्ञानाविषयी डॉ. कृष्णा कियवले म्हणतात की, "जे तत्वज्ञान स्वाथाकेंद्री, अज्ञानमूलक असते. त्यातून भोंदुगिरी आणि अंथशेषदा याचांचे केलाव होत जातो. मात्र या तत्वज्ञानाच्या मुळाशी मूळ्य आणि

दृष्टिकोणाची सैद्धान्तिकता असते. त्याच्या प्रत्यारोपणासाठी कृतिशील दृष्टिकोणाची मानवी स्वास्थ्य आणि राष्ट्रीय स्वास्थ्य ची नांदी ठरतात. त्यादृष्टीने दृष्टिकोणाची प्रयोगशाळा असते.' ४ वरील मतातून कोणतीही चळवळ संस्कृतीने आपल्याला दुध्यम स्वरूपाची वाणीकूक कर्सी दिली त्यामुळे कवियत्री संस्कृतीला, कोपचापासून नम्रकर करतानाच जीवामावाची 'सखी' जातीयतेचे 'डर्ख' करसी मारते. दलिलाचे य दलिल झीचे जीवन गुलामाप्रमाणे करसे आहे हे वास्तव मांडत असताना, डॉ. बाबासाहेब अंबेडकराच्या कार्यकर्तृत्वाचे वर्णन 'महापुरुष' सुर्योदय, लेखणी भीमाची, निल्या घोडऱ्यावर, शब्दनो! या कवितेतून अर्थात वास्तवपणे व्यक्त केलेल्या आहेत.

३) दलित कविता :

दलित साहित्यामध्ये कथा, कांदबरी, कविता, नाटक, आत्मचिन्त्र हे महत्वाचे साहित्य प्रकार दलित साहित्यकांनी निर्माण केलेले आहेत. दलित कवितेतून दलित कविनी आपआपल्या आत्मजागीचा वास्तवपणे व परखडपणे व्यक्त केलेले आहेत. दलित कविता ही व्यक्तीनिष्ठ असलीतरी तिचा मूळप्रिंड हा यामाजनिष्ठ रस्वरूपाची आहे, कारण सामाजिक बाधिलकीच्या अनुबंधातून दलित कविता निर्माण झाल्याचे दिसून येते. दलित कवीमध्ये वामन निबाळळकर, दया पवार, नामदेव ढुसाळ, न्यंयक सूपकाळ, यशवंत मनोहर, सुखराम हिवराळे, राम दातोड, शरणकुमार निकंबे, अर्जुन डांगळे भुंजग, मेशाम तरसेच दलित कवियत्रीमध्ये, हेरा बानसोडे, प्रज्ञा लोखंडे, मालिका अमरशेख अशा अनेक कवी, कवियत्रीने दलित साहित्यामध्ये मोठे योगदान दिलेले आहेत.

४) फिर्याद :- हेरा बनसोडे

मराठी दलित कवितमध्ये एक प्रातिभासपन्न व रसमाज वास्तवविभूष्य जीवन जाणीचा व्यक्त करणाऱ्या कवियत्री म्हणून महत्वाच्या आहेत. ल्यांनी पोर्णिमा (१९७०) व फिर्याद (१९९७) मध्ये कवितासंग्रह प्रसिद्ध झालेले आहेत. 'फिर्याद' हा कवितासंग्रहामध्ये एकूण ३४ कविता प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. त्यांनी सामाजिक, धार्मिक, प्रेमाविषयक, निसर्गविषयक जाणीच कवितातून व्यक्त केलेल्या आहेत. फिर्याद हा कवितासंग्रह बह्यर्थीत आणि अंबेडकराचारी तत्त्वमूळ्यांची जाणीच वास्तवपणे व्यक्त केलेले आहेत. तसेच रन्धी-जीवनाची वास्तवता तिच्या जीवनातील डुःख, व्यथा, वेदना आणि दाहकता कवितेतून स्पष्ट केलेल्या आहेत. समताधिष्ठीत नवरसमाजाचे विषी भाष्य कवियत्रीने 'फिर्याद' या कवितासंग्रहात स्पष्ट केल्याचे दिसून येते. डॉ.बाबासाहेब अंबेडकर आणि दक्षिण आफिकेर्वे नेते नेल्सन मंडेला

याच्या कार्यकर्तृत्वाचा गोरव कवितेतून व्यक्त करतात. यशोधराचे महत्व सांगताना, संस्कृतीने आपल्याला दुध्यम स्वरूपाची वाणीकूक कर्सी दिली त्यामुळे कवियत्री संस्कृतीला, कोपचापासून नम्रकर करतानाच जीवामावाची 'सखी' जातीयतेचे 'डर्ख' करसी मारते. दलिलाचे य दलिल झीचे जीवन गुलामाप्रमाणे करसे आहे हे वास्तव मांडत असताना, डॉ. बाबासाहेब अंबेडकराच्या कार्यकर्तृत्वाचे वर्णन 'महापुरुष' सुर्योदय, लेखणी भीमाची, निल्या घोडऱ्यावर, शब्दनो! या कवितेतून अर्थात सामाजिक सुधारणावादी विचारधारा यांच्या कवितेतून व्यक्त होताना हाजारे वर्षपासून दालेले समाज व स्वीयाना अन्याय, अत्याचार सहन करावा लगालेला आहे. त्याचिषी 'फिर्याद' ती आपल्या मूळभूत हक्कासाठी, न्याय, अधिकार प्राप्त करून घेण्यासाठी लोकन्यायाल्यात दाद मारतात हे तितलेच महत्वाचे आहे. आपल्या कवितेविषयी म्हणतात की, ''बालपापसूनच कविता ही भाङ्गी सखी आहे. माझ्या सुख दुःखाची स्पंदने बुनुनच ती खदयात सतत माझ्या जगण्यातला प्रत्येक श्वास तिचाच असायचा तिच्या माझ्यातलं नातं पाण्यातल्या माशाप्रमाणे...! पाण्याशियाया मासा जसा तफडेल तशीच कवितेवाचून मी जसे वय वाढत गेले तशी माझी कविता ही प्राळूम झाली.'' ५ वरील मतातून कवियत्रीने आपली काव्यविषयक भूमिका अंत्यत मार्गिकपणे व्यक्त केलेले आहेत. 'फिर्याद' या कवितमध्ये कवियत्री म्हणतात की,

''लोक हो !

तुमच्या न्यायाल्यात मी फिर्याद आणली आहे. तुम्ही तरी न्याय द्याल का ? हजारे दौपदीचे वस्त्रहरण होत असताना, बंधुनो भीष्म पांडवासारखे फक्त खालीमान घालून बरून नका आतारी डोळ्यावरची पट्टी काढा हा पराजित इतिहास बदलण्यासाठी.'' ६ कवियत्रीने प्राचीन काळापासून ते आजच्या विज्ञानवादी युगात ही रस्तीचांची

हाणी शोकांतीका वारस्तवपणे व्यक्त केलेल्या आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये दहिन्याना आणि स्त्रीयांना गुलामप्रमाणे वागवलेले होते, म्हणून न्यायालयात न्याय खिळत नसल्याची खंत व्यक्त करून, त्या लोकन्यायालयात न्याय मागीतलेल्या आहेत. स्वतःच्या घरात तिला निवासीता सारख जीवन जगाव लगात आहे, अनंत काळापासून अपमान, लाचारी उपेक्षेचे जीवन जगताना स्वातंत्र्य, मूलभूत हक्ककापासून ती हजारो कोस ती दूर आहे याचिषी चीड आणि खंत व्यक्त केलेल्या आहेत. त्या म्हणतात की,

“या द्वार शापातून भुक्त होण्यासाठी उजवल असी मंगल प्रभात तुम्ही तरी द्याल का !
लोक हो तुमच्या न्यायालयात मी फिराद आणली आहे,
तुम्ही तरी मला न्याय द्याल का !”^७

कवीयत्रीने अंत्यत प्रश्नकडपणे व मार्गिकपणे रन्ही जीवनाची व्यथा व्यक्त केलेल्या आहेत. रन्ही जिवन हे शापित आहे, त्यातून मुक्ती मिळाली पाहिजे रन्हीयांचे जीवन उड्याल आणि मंगल होण्यासाठी ती लोकन्यायालयात फिराद केलेल्या आहेत ‘फिराद’ ही केवळ तक्रार न राहता भारतीय समाजव्यवस्थेला स्त्रीमुक्तीची, समताधिकीत समाजारचने विषयीचा जाहिरानामा व्यक्त केल्याचे दिसून येते.

हिराबाई बनसोडे आपल्या कवितेविषयी म्हणतात की, “फिराद” फक्त दलित स्त्रीवगपुरती मर्यादित नाही तर संपूर्ण समाज व्यवस्थेतील स्त्रीयांच्या गुलामगरीची जीवनगाथा कवितेतून व्यक्त केलेल्या आहेत. त्याच्या कवितेविषयी डॉ. दादा गोरे म्हणतात की, “म. फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनीच दलित मुक्तीचा, स्त्रीमुक्तीचा मार्ग मोकळा करून दिला याची हो जाणीच हिराबाईची कविता सतत प्राप्त करते, म. फुले आणि डॉ. आंबेडकर हेच हिराबाईच्या काव्यनिर्मितीचे मूलधारा आहेत, प्रेरणा आहेत असे मला वाटते.”^८ वरील मतातून हिराबाई बनसोडे यांचा काव्यनिर्मितीची प्रेरणा म. फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या वैचारिक क्रांतितून निर्माण झालेल्या आहेत हे वारस्तव आपल्याला नाकारता येत नाही.

हिराबाई बनसोडे यांनी ‘महापुरुष’ या कवितेतून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या कार्यकर्तृत्याचे वर्णन केलेल्या आहेत त्या म्हणतात की,

‘महापुरुष !

ज्यांनी तुळ्या मार्गात काटे पेरले आज ते तुला फुलं वाहतात नि तुळा जयन्याकार करतात तेव्हा मात्र कमाल झाली...^९

कवियत्रीनी भारतीय समाज व्यवस्थेत झालेले परिवर्तन वारस्तवपणे व्यक्त केलेल्या आहेत. ज्या कर्मठ पंरपरेनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या जीवनात व कार्यात अनंत स्वरूपाची संकटे व अडथळे (काटे) निमिण केले. तेच आज तुमच्या चरणी फुलं वाहतात. एवढेच नवे तर तुमच्या नांवाचा जयज्यकार करीत आहेत हे सर्व न घडणारे परिवर्तन वारस्तवपणे घडलेले पाहुन कवियत्रीला आशचर्य वाटलेले आहे म्हणून हे डॉ. आंबेडकराच्या वैचारिक क्रांतीचा विजय असल्याचे दिसून येते.

“हत्तीसारखी धडक मारून तू ठोठावलेस काळ्यामाचे मंदिर मंदिराचे दगड गदगद हालले धर्माच्या पवित्र नावावर देव यांनी केल्याच्य गुलाम केलेलत...^{१०}

कवियत्रीने भारतीय समाजातील वारस्तविकता अंत्यत तळमळिणे व्यक्त केलेल्या आहेत. चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिर प्रदेश ह्या दोन्ही घटना मानवमुक्तीचा, मानवी स्वातंत्र्यासाठी केलेले हे कांतीकारक कार्य आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या कार्येला विरोध ज्या प्रवृत्तीने केला तेच लोक आज आता महामानावाच्या प्रतिमेसमोर नमास्तक होत आहेत हे पाहुन कवियत्रीला आशचर्य वाटणे स्वाभाविक व साहाजिकच आहे. कारण ‘न भूतो न भविष्यते’ असा प्रकारचे परिवर्तन भारतीय समाजव्यवस्थेत झालेले आहे.

हिराबाई बनसोडे यांनी ‘संस्कृती’ या कवितेमध्ये जातीभेदाचा, डंख किंती विषरीच विखासी स्वरूपाचा असातो त्याला संस्कृती कसी कारणीभूत आहे त्याविषयी कवियत्री म्हणतात की,

‘हे संस्कृती आमचं माणसूपण तू. पिजून काढलेस

जवालामुखीचा नागर आमच्या घरादारावर फिरवलस

आमच्या राख राख झालो, बेचिराख झालो

पण आज त्या राखेतल्या निखान्यानीच

आम्हाला जगवलं आहे.

आमच्या नेपळक डुऱ्याचे विसर्जन झाले आहे.

कवियत्री हिराबाई बनसोडे यांनी कर्मठ परंपरा आणि सदयशृङ्खल्य संस्कृतीमुळे चालताच माणसूपण हिरावून घेतले आहे. आमचं आयुष्य उद्धवरस्त केलेला आहे. एवेहूच नव्हे तर आमच्या जीवनाची व जीवनमूल्याची राख रांगोळी झाली आहे. हजारोवर्ष पासून गावळुक्षाबाहेर असलेल्या दलित समाजाच्या शोकतिकेचा आलेख या कवितेतून व्यक्त केलेल्या आहेत. डॉ. दादा गोरे 'संस्कृती' या कवितविषयी म्हणतात की, "भारतदेशाची संस्कृती जगभर महान समजाली जाते तिच्या महानतेचे गोडवे शालेय पुरकाकातून गायचे आण्या शिकले संस्कृती म्हणूने आई असे तिला महटले पण या संस्कृती आईने पददलित समाजाशी सावत्रपणा केला त्यामुळे ती संस्कृती पाषाणवदयी आहे." १२ म्हणजे जन्मादात्या आईनी अनंत स्वरूपाचे काढ करून आम्हाला भोठे केले, डॉ. बाबासाहेब अबोडकरांच्या रूपानी आम्हाला 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हे क्रांतीतत्व व मूळमंत्र दिले. त्याच्या प्रेरणातून आम्हाला जीवन जगण्याची नवीन दिशा प्राप्त झाली, त्यातून य सदयशृङ्खल्य संस्कृतीने आमचे आयुष्य कसे उद्धवरस्त केले हे कळले ते असत विदोही भूमिकेतून कवियत्रीने व्यक्त केलेल्या आहेत. मानवी जीवनाचे साहित्यासी व साहित्याचे संस्कृतीही अनंथ असतो त्याविषयी श्री दिग्बर पाठ्ये म्हणतात की, "साहित्य आणि संस्कृती याचे नाते दुहेरी असते, एका बाजूने संस्कृती ही साहित्याचा निर्मातीचे कारण ठरत असले तर दुसऱ्या बाजूने साहित्य हे एका सांस्कृतिकशक्ती ठरून संस्कृतीचा जडणघडणीत सहभागी होत असते." १३ म्हणजेच मानवी समाज जीवनाच्या जडणघडणीमध्ये संस्कृती ही महत्वाची आहे. दुर्दैव ती दलित समाज आणि स्त्रीयांना

हे खदयशृङ्खल्य संस्कृती." ११

कवियत्री हिराबाई बनसोडे यांनी कर्मठ परंपरा आणि सदयशृङ्खल्य संस्कृतीमुळे माणसाच माणसूपण हिरावून घेतले आहे. आमचं आयुष्य उद्धवरस्त केलेला आहे. एवेहूच नव्हे तर आमच्या जीवनाची व जीवनमूल्याची राख रांगोळी झाली आहे. हजारोवर्ष पासून गावळुक्षाबाहेर असलेल्या दलित समाजाच्या शोकतिकेचा आलेख या कवितेतून व्यक्त केलेल्या आहेत. डॉ. दादा गोरे 'संस्कृती' या कवितविषयी म्हणतात की, "भारतदेशाची संस्कृती जगभर महान समजाली जाते तिच्या महानतेचे गोडवे शालेय पुरकाकातून गायचे आण्या शिकले संस्कृती म्हणूने आई असे तिला महटले पण या संस्कृती आईने पददलित समाजाशी सावत्रपणा केला त्यामुळे ती संस्कृती पाषाणवदयी आहे." १२ म्हणजे जन्मादात्या आईनी अनंत स्वरूपाचे काढ करून आम्हाला भोठे केले, डॉ. बाबासाहेब अबोडकरांच्या रूपानी आम्हाला 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हे क्रांतीतत्व व मूळमंत्र दिले. त्याच्या प्रेरणातून आम्हाला जीवन जगण्याची नवीन दिशा प्राप्त झाली, त्यातून य सदयशृङ्खल्य संस्कृतीने आमचे आयुष्य कसे उद्धवरस्त केले हे कळले ते असत विदोही भूमिकेतून कवियत्रीने व्यक्त केलेल्या आहेत. मानवी जीवनाचे साहित्यासी व साहित्याचे संस्कृतीही अनंथ असतो त्याविषयी श्री दिग्बर पाठ्ये म्हणतात की, "साहित्य आणि संस्कृती याचे नाते दुहेरी असते, एका बाजूने संस्कृती ही साहित्याचा निर्मातीचे कारण ठरत असले तर दुसऱ्या बाजूने साहित्य हे एका सांस्कृतिकशक्ती ठरून संस्कृतीचा जडणघडणीत सहभागी होत असते." १३ म्हणजेच मानवी समाज जीवनपद्धतीत साम्य आहे. जडणघडणीमध्ये संस्कृती ही महत्वाची आहे. दुर्दैव ती दलित समाज आणि स्त्रीयांना

पुन्हा फुलासारखं गोड हसणार नाहीत. १४

कवियत्रीने भारतीय समाजातील वास्तवता अत्यंत भेदक, दाहक वृत्तीने व्यक्त केलेल्या आहेत. अस्पृश्य समाजावर व रक्तीयावर जो अन्याचार होत आहे त्याविषयी साहित्याकांनी आपली विचारधारा व्यक्त केल्या पाहिजेत व दुर्दैवांनी आज समाजात्मक्ये होत नसल्याची खंत कवियत्री व्यक्त केलेल्या आहेत. आजही दलित

हिरा बनसोडे यांनी 'नेल्सन मंडेला' या कवितेतून दक्षिण आफिकेचे कांतीसूर्य नेल्सन मंडेला यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा गोरव केलेल्या आहेत. भारतातील दलित समाज. आणि दक्षिण आफिकेतील निंगो समाज यांची जीवनपद्धतीत साम्य आहे. यांना गोचालोकाकडून अन्याय, अत्याचार, गुलामगिरीचे जीवन जगावे लागले,

संस्कृतीनी सावत्रपणाची वागण्क दिल्याची खंत कवितेतून व्यक्त केलेल्या आहेत म्हणून हिराबाई बनसोडे यांची कविता बंडखोरी पवूतीची असली तरी मानवतावादी विचारधारा त्यांच्या कवितेतून व्यक्त झालेले आहेत हे नाकरता येत नाही.

कवियत्रीने 'शब्दानो' आणि जेव्हा 'कवितेचा' स्फोट होतो, या कवितातून भारतीय स्त्रीयाच्या जीवनाची कमकिथा, त्याचे दुःख, त्यांच्या व्यथा, वेदना, व्यवत केल्या आहेत. भारतीय समाजव्यवस्था ही पुरुषप्रधान संस्कृतीचर आधारेली असल्यामुळे स्त्रीयावर अन्याय अत्याचार काळतरांने झाले. आज देखील होताना दिसून येतो त्या विषयी कवियत्री म्हणतात की

शब्दानो मला ठाऊक आहे.

तुमच्या सौदर्याने देवळीचा गोळीबार थांबणार नाही उपमा अंलकराने सांधूपुरच्या अस्पृश्याची सामुहिक चिता विज्ञाणार नाही

तुमच्या रेशमी शावणाधारांनी जिवंत जाळलेल्या निरपराध महिलांचे करुण आंकुंदन थाबणार नाही.

तडफडत जाळणारी ती निरागस बाळे करुण आंकुंदन थाबणार नाही.

पुन्हा फुलासारखं गोड हसणार नाहीत. १४

कवियत्रीने भारतीय समाजातील वास्तवता अत्यंत भेदक, दाहक वृत्तीने व्यक्त केलेल्या आहेत. अस्पृश्य समाजावर व रक्तीयावर जो अन्याचार होत आहे त्याविषयी साहित्याकांनी आपली विचारधारा पाहिजेत व दुर्दैवांनी आज समाजात्मक्ये होत नसल्याची खंत कवियत्री व्यक्त केलेल्या आहेत. आजही दलित

समाजाचे, रस्तियाचे शोषण केले जात आहे.

द्यारा अधिकत करण्याचे कार्ये नेल्सन मंडेला यांनी केले अहेत. म्हणून कवित्री

★हृषीकृत की, 'नेल्सन मंडेला'

दक्षिणआफ्रिकेचा क्रांतीसृष्ट

डोंगराची छाती फोडावी तरेच

जुलूमावर प्रहार करीत

गोचांच्या वर्चस्यावर

विजांचे आसूऱ फटकारीत

दृ निधालास दाही दिशा पेटवीत

पण मंडेला फुले आंबेडकरासारखाच

तूजिगरबाज निघालास बहादारा

तुमच्या सारख्या देदिप्यमान हिन्यांना

पण हया निझुद्ध खलपुरुषाचे कुठले हे भाय !

सूर्यावर थुंकाणाच्या या वळवळणाच्या किडांना

टाचेखाली चिरडतच महापुरुष तेजाचा मार्ग चालतात. १५

कवित्रीनी वेशिक एकत्रमतेची व बंधुत्वाची जाणीच व्यक्त केलेल्या आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय दलित समाजाला न्याय भिळदून देण्याचे कार्ये केले, तरेच दक्षिण आप्रिकेस्ट नेल्सन मंडेला यांनी केले आहेत या दोन्ही महापुरुषाच्या कार्याची यशोगाथा मांडत असताना, कर्मठ परंपरेच्या चिखलात वळवळणाऱ्या किडयांना म्हणजे माणसाचे माणसूपण नकारणाच्या कर्मठ परंपरेवर परखड शंदवात भाष्य केलेल्या आहेत म्हणून हिराबाई बनरोडे यांची कविता वेश्वेक समानतेची जाणीच करून देते.

दलित कविता ही त्या त्या कटीच्या वास्तव जीवनानुभूतीतून व्यक्त झालेल्या आहेत. सामाजिक वास्तवता अभियक्त करणारी कलाकृती ही शेषउठ ठरत असते तेच राहित्य अक्षरवाइमय असते त्याविष्यी डॉ.एम.बी. पुडवाड म्हणतात की, "जो लेखक समकालीन समाजास्तवाला नीट समजून घेऊन आधिक प्रमाणिकपणे व समर्थपणे आपल्या अनुभव अनुमानाचा कलात्मक अविष्कार करतो त्याची ती कलाकृती शेषउठ ठरत असते. १६ वरील मतातून साहित्याचे आशयत्मक-श्रेष्ठत्व हे

सामाजिक बांधीलकीच्या तत्व मूल्यावर आधारलेले असते ते कवित्रीने आपल्या कवितेतील शब्दशब्दातून व्यक्त केल्याचे दिसून येते. आजच्या विजानवादी युगामध्ये सामाजिक विषमता असल्याचे दिसून येते त्या विषयी डॉ. किशोर सानप म्हणतात की, "काळ बदलतो, युग ही बदलते. विषमतेची सुट्रे ही बदलतात, आधुनिक युग आले नंतर गलेबेल युग आले जगातून विंबहुना भारतीय समाजातून चार्टवण्यवस्था, विषमतामूळक, धर्मव्यवस्था सर्वहाराचे शोषण करणी व्यवस्था कुठे बदल्याचे चित्र आहे ? युग बदलते, व्यवस्था कायमच आहे." १७ वरील मतातून आज आधुनिक काळातील वास्तवत स्पष्ट केल्याचे दिसून येते. हिराबाई बनसोडे यांनी 'फिराद' या कवितासंग्रहातून भारतीय समाजातील दृष्ट, उराचारी प्रवृत्तीवर, कर्मठ परंपरेवर परखडपणे प्रहार केलेल्या आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या कार्यकर्तृत्वाचे गोरक्षणाथा अत्यंत तळमळीने, वैचारिक प्रबोधनाच्या भुग्मिकेतून लक्ष्यकृत करताना एकूणच समकालीन भारतीय समाज व्यवस्थेतील दलित समाजाची आणि एत्रियांचा होणारा कोळमारा वास्तवपणे 'फिराद' या कवितासंग्रहातून व्यक्त केल्याचे दिसून येते.

संदर्भ सूची

- १) डॉ. भावान ठाकूर – मराठी नाटक आणि रंगपूर्मी – प्रतिमा प्रकाशन पुणे, मार्च, २००८ (पान – १४३).*
- २) प्रा. केशव मेशाम – विद्रोही कविता, – राष्ट्रा.प्रा.केशव मेशाम कॉन्ट्रिनेन्टल प्रकाशन पुणे, १९९८ (पान–०६, ०७).
- ३) डॉ. सदा कळाडे – समाज आणि साहित्य, – लोकवाइमय्रह प्रकाशन, मुंबई १९९५, (पान १२५).
- ४) डॉ. कृष्णा किरवले – दलित चळवळ आणि साहित्य – प्रतिमा प्रकाशन पुणे, जून १९९६, पान (१५).
- ५) हिरा बनसोडे – फिराद – कैलाश प्रकाशन औरंगाबाद (१९९७) (पान ०५) मनोगत.
- ६) तत्रैव – (पान ४४)
- ७) तत्रैव – (पान ४६)

PRINCIPAL
 Arts Science & Commerce College
 Naldurg, Dist.Osmanabad-413602